

La imatge historiogràfica del rei Ferran II i les seves actuacions

Ernest BELENGUER I CEBRIÀ
Institut d'Estudis Catalans
Universitat de Barcelona
Coordinador científic

En començar aquesta comunicació, s'ha d'aclarir una qüestió que, tot i que sigui veritat, molt sovint s'ha minimitzat: Ferran va ser rei dels nostres països —és clar—, però també durant anys del regne castellà, almenys des de la Concòrdia de Segòvia del 15 de gener de 1475 i fins a la mort d'Isabel, la seva esposa, en octubre de 1504. No va ser un rei absolutament encadenat als desigs de la seva dona o del món fonamentalment nobiliari del regne castellà. Va ser un rei amb els seus regnes patrimonials, units dinàsticament a la seva muller castellana, la Corona dels quals abrigava tots els seus territoris bo i mantenint cadascuna de les seves institucions i donant-los una idea més clara d'unitat cap a la política exterior que no dintre d'ells. Això no obstant, l'existència de la parella reial, en el seu temps, la seva memòria dels fets i les conseqüències seculares facilitaren —a qui aleshores volgué i als cronistes i historiadors posteriors— de fer comentaris més o menys favorables cap a un dels sobirans o cap a l'altre.

En poques paraules, el rei Ferran, ja en el seu temps, però sobretot al llarg dels segles XVI i XVII, va ser més elogiat que la reina Isabel, òbviament sense menysprear-la. Al principi, a més, hauria estat impossible fer-ho, bàsicament per part dels cronistes castellans per als quals la reina era «la seva» reina. Ella mantenia el poder a Castella i aconsellava el marit, que l'escoltava perquè —com diu Hernando del Pulgar— «conocía su gran suficiencia». Malgrat tot, «dábase a otras mujeres»,¹ un defecte personal i íntim que els cronistes castellans de l'època criticaven, igual que els italians llatinitzats que, com a professors, entre d'altres coses, rondaven per la cort castellana, com Marineo Sículo i Pere Màrtir d'Angleria. Però, en conjunt, tots veien Ferran II com un gran rei, ja sigui en boca d'Andrés Bernáldez, Diego de Valera o Hernando del Pulgar, que arribà a fer una descripció del monar-

1. Hernando del PULGAR, *Crónica de los muy altos e muy poderosos don Fernando e doña Isabel*, Madrid, 1953, col·l. «Biblioteca de Autores Españoles», núm. LXX, cap. III, p. 256.

ca bastant favorable.² Més ho va fer Alonso de Palencia, un cronista vinculat al grup aragonès a Castella i sembla que una mica misogin.

Apunto aquesta paraula perquè un seriós historiador del nostre temps va escriure un treball sobre la historiografia d'Isabel la Catòlica en els Àustria. Després de reconèixer que la presència d'Isabel va existir a Castella, no troba altra solució per a explicar determinats silencis, que podrien entendre's com «atronadores gritos»,³ sinó el fet del gènere femení que representava la reina. Clarament ho va dir Juan de Mariana en la frontera dels segles xvi i xvii: «una hembra de grande ánimo, de prudencia y constancia mayor que de mujer, y de aquella edad se podía esperar».⁴ I que assenyala Alvar Ezquerria, referint-se a aquells temps: «como mujer debía ser tutelada, como luego sería Juana por Felipe I o como sería María de Inglaterra por Felipe II», ja que «las muestras en el Arte de una Isabel solapada por Fernando son múltiples».⁵ I aquesta línia també es nota en les lloances que els escriptors italians del Renaixement varen dedicar a la reina Isabel, tal com subratlla l'article de Carlos Hernando.⁶

Això no obstant, la presència de Ferran II va ser més persistent en els dos primers segles modernistes, fins al punt que fra Prudencio de Sandoval, quan parlà dels avis materns de l'emperador Carles V, va destacar sobretot Ferran en una inscripció en la seva efígie de «Ferdinandus, rex Castellae».⁷ Més endavant, Jerónimo Zurita, en la seva *Crónica del rey don Hernando*;⁸ Baltasar Gracián, en *El político don Fernando el Católico*;⁹ el murcià Saavedra Fajardo, en la seva breu apologia de

2. M.ª Isabel del VAL VALDIVIESO, «La visión castellana de Fernando II», a *Ferdinandus, príncipe del Renacimiento, rex Hispaniarum*, Saragossa, Diputación Provincial de Zaragoza i Cortes de Aragón, 2006, p. 59-69. L'autora sintetitza els punts de vista dels cronistes castellans en vida del rei Ferran, però se centra molt en la crònica d'Alonso de Santa Cruz de mitjan segle xvi, que recull i corrobora el material escrit abans.

3. Alfredo ALVAR, «Isabel la Católica en la historiografía de los Austria», a Julio VALDEÓN BARUQUE (ed.), *Visión del reinado de Isabel la Católica*, Valladolid, Ámbito, Instituto de Historia Simancas, 2004, p. 243. Alvar esmenta com a cronistes més isabelins Castiglione en el seu *Cortesà*, Juan Márquez en *El gobernador cristiano*, o Diego de Colmenares, ja en el segle xvii.

4. Alfredo ALVAR, «Isabel la Católica en la historiografía...», p. 240.

5. Alfredo ALVAR, «Isabel la Católica en la historiografía...», p. 243.

6. Carlos J. HERNANDO, «La imagen de Isabel la Católica en la cultura italiana del Renacimiento», a Julio VALDEÓN BARUQUE (ed.), *Visión del reinado de Isabel...*, p. 147-194.

7. Tarsicio de AZCONA, *Isabel la Católica: Estudio crítico de su vida y su reinado*, Madrid, Biblioteca de Autores Cristianos, 1993, p. 415.

8. Jerónimo ZURITA, *Historia del rey don Hernando el Católico: De las empresas y ligas de Italia*, edició a cura d'Ángel Canellas Lòpez, Saragossa, Diputació General d'Aragó, 1989. Cal veure també Esteban SARASA, «Fernando el Católico en la obra del cronista Jerónimo Zurita», a Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico en la historia, la literatura y el arte*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 2014, p. 105-117.

9. Baltasar GRACIÁN, *El político don Fernando el Católico*, Saragossa, Diputación Provincial, 2000, facsímil de l'edició de 1640.

Política y razón de estado del Rey Católico don Fernando, i l'extremenya Blázquez Mayoralgo, en 1646, amb la seva *Perfecta razón de estado, deducida de los hechos del señor rey don Fernando el Católico*: tots ells atribuïen al rei Ferran II l'origen i les conseqüències posteriors d'una monarquia ja composta en els temps en els quals s'escriuen les seves obres. Ara bé, a excepció en tot cas de Zurita, que poc tractà aquest tema i sí i molt l'expansió internacional del rei, els altres entenien que la raó d'estat —tal com en 1591 ho havia assenyalat el pare Ribadeneira en *Virtudes al príncipe cristiano*— no permetria la secularització d'aquest darrer enfront de la religió. Un tema —el del laïcisme— que sí que es defensava a Europa des de Maquiavel fins a Botero incloent-hi Bodin. Però per a aquells analistes del Barroc hispà, a mitjan segle XVII, el rei Ferran ja mostrava tot un tarannà autoritari que volia controlar àmplies àrees dels seus regnes, només units ja en temps dels Habsburg per la superior institució monàrquica, si bé no arribà mai a la idea del laïcisme de Maquiavel o Botero.

Hi hagué més historiadors, tots dels seus regnes patrimonials, que també reivindicaren la figura del rei Ferran. Així, Jerónimo Blancas, amb els seus *Comentarios de las cosas de Aragón* de 1588; Juan Briz Martínez, en 1620, que defensà la posició del rei Ferran respecte a les Índies; Bartolomé Leonardo de Argensola i fins i tot Francisco Andrés de Uztarroz i Diego José Dormer.¹⁰ Tampoc els catalans d'aquests dos segles i mig posaren pals a les rodes en el cas de Ferran II, com ja fa molts anys assenyalà Vicens Vives en recordar Pere Miquel Carbonell, Pere Tomic, Andreu Bosch, Gilibert Bruniquer i Joan Pau Xammar.¹¹ I tampoc res es troba en el cas de judicis negatius, tant en els mallorquins Benimelis i Vicent Mut com en els valencians Viciano i Escolano, per citar alguns exemples.¹²

El segle XVIII començà a produir canvis. Al cap i a la fi, a Europa, excepció feta d'Isabel Tudor al segle XVI, algunes dones havien arribat a ser reines i àdhuc emperadrius, com el cas de Maria Teresa d'Àustria o Caterina de Rússia. Però amb tota seguretat va influir més la pèrdua dels conceptes de monarquia composta que havien mantingut els Habsburg, substituïda pel major centralisme castellà després dels decrets de Nova Planta i l'arribada dels Borbons al poder.

Encara un cert equilibri entre els dos reis varen mantenir les obres de Juan de Cabrera en 1719, de Juan de Ferreras de 1724 i fins i tot de Feijoo en 1727. Aquest equilibri, una mica ambivalent, es manifesta en l'extensa obra d'Antoni de Capmany, el gran historiador nascut a Barcelona el 1742 i autor, entre altres obres, de les *Memorias históricas sobre la Marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona (1779-1792)*. L'esmentada ambivalència l'ha subratllat Javier Antón Pe-

10. Ernest BELENGUER, «Balance historiográfico sobre Fernando II de Aragón», a *Ferdinandus, príncipe del Renacimiento...*, p. 17-22 i seg.

11. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat de Barcelona*, vol. 1, Barcelona, Seminari d'Història de Catalunya, Monografies històriques, 1936, p. 31-34.

12. Ernest BELENGUER, «Balance historiográfico sobre Fernando II...», p. 20.

layo en comparar el seu discurs d'entrada a la Real Academia de la Historia de Madrid amb el segon discurs de recepció a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1782). Com ha fet veure Antón Pelayo, hi ha unes diferències clares entre el primer i el segon text.¹³ Això no obstant, en la seva gran obra *Memorias históricas sobre la Marina...*, Capmany té un gran concepte de Ferran II, precisament en l'aspecte de les seves relacions afectuoses amb Barcelona. Com diu Vicens Vives, «és el darrer historiador català que parlarà així del Rei Catòlic».¹⁴

Ara bé, ja des d'abans, el pare Flórez, en la seva *Memoria de las reinas católicas* de 1761,¹⁵ havia recuperat, si és que s'havia perdut, la visió favorabilíssima d'Isabel. Era un precedent d'allò que succeiria al principi del segle XIX, quan el discurs d'entrada a l'Acadèmia de la Història de Diego Clemencín exaltà la figura de la reina castellana. El seu *Elogio de Isabel la Católica* deixà com a actor ben secundari el seu marit Ferran, ja que a la mort d'Isabel «el eclipse que se siguió inmediatamente en la gloria de España manifestó bien a las claras quién era el sol que la alumbraba».¹⁶ L'espanyolisme castellà s'imposava sense paliatius de cap a cap de tot el Vuit-cents i gran part del segle XX. Cal no oblidar que en el segle XIX hi hagué una reina Isabel II i després, ja en plena restauració d'Alfons XII, Cánovas del Castillo arribà a dir que «la centralización es la civilización».

Però el problema per a Ferran II no tan sols provenia del món castellà. També a Catalunya i sota la influència de la Renaixença els historiadors catalans d'aquest període i àdhuc del primer terç llarg del segle XX criticaren sovint el rei del redreç, paraula que ja començava a llegir-se aleshores. Ho varen fer d'acord amb les idees de l'època en la qual vivien traslladant el segle XV als temps del Vuit-cents. Noms com els de Pi i Aramon, Coroleu, Pella i Forgas, Víctor Balaguer, els Bofarull, Sanpere i Miquel, Teodor Creus i Carreras i Candi han estat criticats per l'obra de Jaume Vicens Vives.¹⁷

Ja en el segle XX, i fins a la figura de Vicens Vives, els historiadors catalans tampoc veieren amb bons ulls el regnat de Ferran II. Tret d'Elies Serra i Ràfols en la seva obra sobre els remences, que Vicens Vives valora molt malgrat que també veu en aquest autor una idea «anti Ferran II», els judicis d'Antoni Rovira i Virgili i Ferran Soldevila no són gaire favorables. Sobretot del primer i de la seva *Història nacional*

13. Javier ANTÓN PELAYO, «El discurs de presentació d'Antoni de Capmany a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1782)», *Manuscrits*, núm. 19 (2001), p. 163-174.

14. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat...*, vol. I, p. 35.

15. Enrique FLÓREZ, *Memoria de las reinas catholicas, historia genealógica de la Casa Real de Castilla y León*, ed. facsímil d'Antonio Marín, Madrid, 1761 (reeditada per Javier Campos, Valladolid, Junta de Castilla y León, 2002).

16. Diego de CLEMENCÍN, *Elogio de la reina católica doña Isabel leído en la Junta pública que celebró la Real Academia de la Historia el día 31 de julio de 1807*, Madrid, Imprenta de I. Sancha, 1821, col. I. «Memorias de la Real Academia de la Historia», núm. VI, p. 54.

17. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat...*, p. 36-66.

de Catalunya, amb qui Vicens Vives va tenir una sonada polèmica el 1935. Però també, amb més suavitat i cordialitat, amb el segon, que veia en el matrimoni de Ferran i Isabel «un fet providencial, un magnífic preliminar per a facilitar l'hegemonia castellana»,¹⁸ darrere del qual el rei va desplegar una política totalment contrària a Catalunya. De fet, tots dos comparteixen la idea de Pella i Forgas —del segle XIX—, quan amb la seva boda amb Isabel es va perdre en Ferran el príncep propi per a convertir-se en rei d'Espanya. Soldevila només salva el rei Ferran, morta Isabel i casat amb Germana, quan en aquells anys es donà un gir total a la política reial.

Vicens Vives recordà en el seu llibre altres treballs importants, ja no de catalans. Aquests treballs abordaren qüestions agràries del país, com Eduardo de Hinojosa¹⁹ o autors que en el passat s'havien apropiat elogiosament al rei Ferran, com fou el cas de Baltasar Gracián, ben estudiat per Àngel Ferrari.²⁰ A més, s'ha d'assenyalar tota una sèrie d'historiadors, alguns d'aragonesos, que des del segle XIX i al llarg del XX han escrit sobre el rei Ferran. Noms com els de Vicente de la Fuente, citat després per Del Arco, Eduardo Ibarra,²¹ Giménez Soler,²² Ricardo del Arco,²³ José Doussinague,²⁴ Fernando Solano Costa,²⁵ Corona Baratech i els sis volums tan coneguts de política internacional d'Antonio de la Torre, que varen començar-se en 1949, són encara representatius de la importància donada al rei Ferran.²⁶ Una altra cosa fou, en la dècada dels anys cinquanta i en la revista *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita* nascuda en 1951, que apareguessin uns pretesos historiadors qualificats per Fernando Solano com «una corriente bibliográfica deleznable, de circunstancias, movida con una intención patriótica más que con una finalidad histórica».²⁷

18. Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la ciutat...*, p. 70.

19. Eduardo de HINOJOSA, *El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media*, Madrid, Librería general de Victoriano Suárez, 1905.

20. Àngel FERRARI, *Fernando el Católico en Baltasar Gracián*, Madrid, Espasa Calpe, 1945.

21. Eduardo IBARRA, *D. Fernando el Católico y el descubrimiento de América*, Madrid, Imprenta de Fortanet, 1892.

22. Andrés GIMÉNEZ SOLER, *Fernando el Católico*, Barcelona, Labor, 1941.

23. Ricardo del ARCO, *Fernando el Católico artífice de la España imperial*, Saragossa, Heraldo de Aragón, 1939.

24. José María DOUSSINAGUE, *La política internacional de Fernando el Católico*, Madrid, Espasa Calpe, 1944; José María DOUSSINAGUE, *El testamento político de Fernando el Católico*, Madrid, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, s. d.; José María DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y el cisma de Pisa*, Madrid, Espasa Calpe, 1946; José María DOUSSINAGUE, *Fernando el Católico y Germana de Foix*, Madrid, Espasa Calpe, 1944.

25. Fernando SOLANO COSTA, «Lectio brevis sobre Fernando el Católico», a *Estudios de Historia del Departamento de Historia Moderna*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1979, p. 101-114. Aquest article tan sols era una mostra de tots aquells —es veuran més tard— que va escriure aquest autor.

26. Antonio de la TORRE, *Documentos sobre relaciones internacionales de los Reyes Católicos*, Barcelona, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1949-1966, 6 v.

27. Fernando SOLANO COSTA, «Genio y figura de Fernando el Católico», *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, Saragossa, núm. 39-40 (1981), p. 122.

Es destacava en tots un aragonesisme per davant del castellanisme isabelí, com pot veure's en aquesta nota.²⁸ Ochoa Brun arribà a dir que Castella —curiosament la maleïda Castella— havia estat la base d'una possible ruptura de la unitat d'Espanya, ja fos en les seves exigències de la coronació a Isabel com a única reina castellana abans de la Concòrdia de Segòvia, ja fos en el testament d'Isabel, que no deixava com a rei el seu marit Ferran i només el nomenava governador en el cas que la seva filla Joana i el seu gendre Felip no poguessin regnar bé. Era aquest, doncs, un aragonesisme que invertia la truita de la historiografia tradicional catalanoaragonesa: un aragonesisme no bolcat cap a la seva Corona originària, sinó cap a l'espanyolisme de principis dels anys cinquanta del segle xx, bo i cercant fantasmes castellans on no n'hi havia. Alguna vegada i en anys posteriors, algun historiador seriós gairebé ha caigut en línies d'aquesta mena en afirmar, referint-se al testament d'Isabel de 1504, que «la voluntad de la reina significaba apartar a su esposo del trono y dejar el reino desgajado de Aragón en manos de una hija incapaz».²⁹

No crec que aquest fos el seu pensament, bo i coneixent la preocupació d'Isabel per la seva filla quan en 1503 es va veure obligada a viatjar des de Segòvia fins al castell de La Mota. D'allí, Joana havia volgut escapar en busca del seu marit. Aleshores, la discussió entre mare i filla va ser tan dura que Isabel la Catòlica arribà a dir que «entonces ella me habló tan reciamente, de palabras de tanto desacatamiento y de tan fuera de lo que hija debe decir a su madre, que si yo no viera la disposición en que ella estaba, yo no se lo sufriría en ninguna manera».³⁰ Al cap i a la fi, cal pensar que la reina Isabel no podia fer altra cosa més que el codicil escrit nomenant governador general el seu marit en cas que els nous reis —Joana, la patrimonial, i el gendre també malvist per Isabel— no poguessin governar. Convé recordar que legislació de *La Partida* 2,15,2 no admet cap dubte sobre l'herència en la filla major si no hi hagués barons ni fills de barons.³¹

Per sort, no tot el que es va escriure en els anys cinquanta del passat segle era com els treballs d'aquests historiadors acabats d'esmentar. Entre el 4 i l'11 d'octubre de 1952 es va fer a Saragossa el V Congrés d'Història de la Corona d'Aragó de-

28. Miguel A. OCHOA BRUN, «Semblanza de Fernando el Católico»; Ramón LACADENA, «Fernando el Católico estudiado como marido aragonés»; Miguel A. OCHOA BRUN, «Castilla contra la unidad»; Joaquín PÉREZ VILLANUEVA, «Evocación del rey don Fernando el Católico»; Miguel LÓPEZ DEL CAMPILLO, «Glosas del señor rey Fernando II de Aragón». Tots ells enviats a *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita* abans de 1952, però impresos des de 1954: vol. 1, p. 122-135; vol. 2, p. 145-156; vol. 2, p. 61-83; vol. 3, p. 67-77, i vol. 4-5, p. 39-54.

29. J. Àngel SESMA, *La Corona de Aragón: Una introducción crítica*, Saragossa, CAI, 2000, p. 175.

30. DUQUE DE BERWICK Y DE ALBA (ed.), *Correspondencia de Gómez de Fuensílida, embajador en Alemania, Flandes e Inglaterra (1496-1509)*, Madrid, s. e., 1907, p. 197.

31. Ernest BELENGUER, «Fernando el Católico», a *Catàleg de l'Exposició «Los Reyes Católicos y la Monarquía de España»*, Madrid, Ministeri de Cultura i Generalitat de Valenciana, 2004, p. 43-58 i, sobretot, p. 54-55.

dicat totalment a Ferran II, ja que se celebrava el cinquè centenari del seu naixement. En poc temps, tres volums publicats entre 1954 i 1956 presentaven en aquella època comunicacions ben importants del seu regnat amb els millors historiadors del moment, alguns fins i tot estrangers, majoritàriament italians, tal com es pot comprovar en el volum *Fernando el Católico e Italia*.³² Ja des d'abans, a més de diversos llibres tan coneguts d'aquest autor, cal esmentar el publicat *post mortem* en 1962 per Jaume Vicens Vives, que havia acabat el primer dels quatre volums que pensava escriure com aquell que només arribà a 1479 i que ha estat reeditat en 2006.³³

Després de Vicens Vives, poc s'ha fet sobre el Rei Catòlic en general. Autors ja coneguts com Àngel Sesma pel seu estudi sobre la Diputació aragonesa en temps de Ferran II³⁴ o jo mateix sobre la ciutat de València durant aquells anys³⁵ varen ser els precedents de síntesis més àmplies d'un historiador³⁶ i de l'altre.³⁷ Sense oblidar les aportacions de Suárez Fernández³⁸ i de Ladero Quesada,³⁹ crec que cal esmentar

32. Amb aquest títol va sortir en 1954 el tercer; el segon, *Pensamiento político, política internacional y religiosa de Fernando el Católico*, fou de 1956, i el primer, *Vida y obra de Fernando el Católico*, aparegué en 1955. Tots tres de la Institució Fernando el Católico (Consejo Superior de Investigaciones Científicas) de Saragossa.

33. Convindria veure també la introducció a aquesta reedició: Miquel A. MARÍN GELABERT, «La fatiga de una generación. Jaume Vicens Vives y su *Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*», a Jaume VICENS VIVES, *Historia crítica de la vida y reinado de Fernando II de Aragón*, Saragossa, Cortes de Aragón, 2006.

34. J. Àngel SESMA, *La Diputación del reino de Aragón en la época de Fernando II, 1479-1516*, Saragossa, Institució Fernando el Católico, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1977.

35. Ernest BELENGUER, *València en la crisi del segle xv*, Barcelona, Edicions 62, 1976. Ampliació castellana com a *Fernando el Católico y la ciudad de Valencia*, València, PUV, 2012.

36. J. Àngel SESMA, *Fernando de Aragón: Hispaniarum Rex*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 1992. El llibre de Sesma acaba en 1492; per tant, no hi són tots els anys de Ferran II. Es va publicar l'any del cinquè centenari del descobriment d'Amèrica.

37. Ernest BELENGUER, *Fernando el Católico: Un monarca decisivo en las encrucijadas de su época*, tercera edició corregida i augmentada, Barcelona, Península, 2001. L'original d'aquest llibre va sortir en català i castellà en 1999 a Edicions 62 i Península, ja que les dues pertanyien a la mateixa editorial. He esmentat la tercera edició perquè és més àmplia i té un capítol més, tal com ho demanà Salerno Editrici, traduïnt i publicant en italià el llibre en 2001.

38. Luis SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Los Reyes Católicos*, Madrid, Rialp, 1989-1990, 5 v. L'autor també publicà al llarg de molts anys sis volums sota el títol *La política internacional de Isabel la Católica: Estudios y Documentos*, títol poc adequat a una documentació que provenia majoritàriament de Ferran II. L'autor, és lògic, és el major especialista sobre Isabel la Católica en diversos llibres que aquí no se citen i possiblement per això té el títol dels volums anteriors. Sí que crec que s'ha de dir que Suárez Fernández no és el mateix si escriu sobre Isabel que si ho fa sobre Ferran. Penso que va cometre un error quan publicà el seu *Fernando el Católico*, Barcelona, Ariel, 2004, reeditat en 2013. En una paraula, aquest historiador castellà centralitza massa els regnats d'Isabel i Ferran i oblidava sovint les característiques pròpies dels regnes patrimonials del Rei Catòlic.

39. Així, per exemple, Miguel Á. LADERO QUESADA, *La España de los Reyes Católicos*, Madrid, Alianza, 1999. Darrerament, Ladero Quesada ha publicat un llibre important sobre Ferran II i Castella:

llibres sobre Ferran II en què han col·laborat bastants historiadors.⁴⁰ Tampoc no s'hauria d'oblidar algun volum que va veure la llum en 2004, centenari d'Isabel la Catòlica, però on es poden trobar alguns treballs sobre Ferran II, ja que s'ha pluralitzat el seu títol.⁴¹ Després s'ha d'esperar gairebé deu anys, quan la proximitat del cinquè centenari de la mort de Ferran II produeix un renaixement dels seus estudis: ja en el 2014,⁴² ja en el 2015, tot i que en aquest any cal distingir llibres fluixos⁴³ d'una exposició important.⁴⁴ Evidentment ara entrem ja en el 2016 i, en conseqüència, en la celebració de congressos, com aquest mateix, la publicació dels quals encara no s'ha fet. Sí que es pot dir que s'han publicat novel·les històriques que de cap manera jo esmentaré, tret d'una que vol ser història i està escrita per un periodista.⁴⁵ Algun treball o altre citaré després en les pàgines següents, sense voler dir que aquest repàs historiogràfic sigui exhaustiu, qüestió molt difícil d'aconseguir.

UNES PARAULES AL VOLTANT DEL TARANNÀ DE FERRAN II

En 1956, una brillant ponència de José Antonio Maravall, bo i intentant explicar la personalitat política de Ferran II, va concloure amb interrogants i amb la necessitat d'investigar-la més.⁴⁶ Maravall atribuïa al rei certes qüestions importants que va desenvolupar el regnat de Ferran II: sobirania a l'exterior, burocràcia a l'interior i preocupació de l'economia en una àrea i en una altra, possiblement més pels seus interessos propis que pels dels pobles que governava. Totes elles eren pilars d'un incipient Estat modern més a prop d'una burgesia moderna que d'un feudalisme medieval. A això afegia les contraposicions discutibles en relació amb

Miguel Á. LADERO QUESADA, *Los últimos años de Fernando el Católico, 1505-1517*, Madrid, Dykinson, 2016.

40. En dos d'ells ha actuat com a codirector i presentador Esteban Sarasa. Són: Esteban SARASA, *Fernando II de Aragón: El Rey Católico*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1996; Esteban SARASA, *Ferdinandus: Príncipe del Renacimiento. Rex Hispaniarum*. Comissaris d'aquesta exposició: Ricardo Centellas i Esteban Sarasa, Saragossa, 2006.

41. *Los Reyes Católicos y la monarquía de España*. Comissari i vicecomissari de l'exposició: Alberto Bartolomé i Carlos Hernando, Madrid, 2004.

42. Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, 2014.

43. Són els casos de Francesc PUIGPELAT, *Ferran el Catòlic, un rei controvertit*, Barcelona, Base, 2015; Henry KAMEN, *Fernando el Católico*, Madrid, La Esfera de los Libros, 2015; Salvador RUS RUFINO, *Una biografía política de Fernando el Católico*, Madrid, Tecnos, 2015.

44. Carmen MORTE, J. Ángel SESMA i José F. MÉNDEZ DE JUAN (dir.), *Fernando II de Aragón: El rey que imaginó España y la abrió a Europa*, Saragossa, Gobierno de Aragón, 2015.

45. Fernando MARTÍNEZ LAINEZ, *Fernando el Católico: Crónica de un reinado*, Madrid, Edaf, 2016.

46. José A. MARAVALL, «El pensamiento político de Fernando el Católico», a *Pensamiento político...*, p. 9-24.

l'Església —la temporal que volia controlar— i l'acceptació de certes profecies messiàniques, a més d'una cultura potser no tan alta com la que diuen els historiadors castellans pel que fa a Isabel, però de cap manera menyspreable. Finalment, el seu treball no l'acabava de convèncer ni a ell mateix. Seixanta anys després, podríem dir que hem avançat en el coneixement definitiu del rei Ferran II? Sense cap mena de dubte hem avançat, però, definitivament? Jo diria que no i només vull afegir unes senzilles notes a aquests temes, sobretot una.

Abans de tot, sembla que hi ha una realitat que no podem marginar: les influències que pogué tenir un nen que gairebé va néixer enmig dels conflictes que portaren el seu pare fins al problema del príncep i germanastre seu, Carles de Viana, i, pitjor encara, a la Guerra Civil catalana de 1462-1472 amb el tancament amb la seva mare Joana Enríquez a la Força de Girona, entre altres moltes coses. Influències que forjaren una personalitat forta —o no hauria pogut aguantar totes aquestes convulsions—, a la vegada que molt pragmàtica, independentment d'una intel·ligència desperta i sempre treballadora.

Crec que aquests breus conceptes no poden ser discutits, afegint-hi a més tots els esdeveniments, ja en el seu regnat, que anaven solidificant el seu tarannà, incloent-hi fins i tot el mateix fracàs en l'intent regicida per a matar-lo. Aquest pogué àdhuc fer-li creure —i així més d'un historiador i algunes llegendes que provenien de l'època baixmedieval ho testimoniaven— que Déu aleshores no podia deixar-lo morir? El rei que havia conquerit Granada, expulsat els jueus, cridat a ser rei de Jerusalem —com així ho fa dir ell en documents darrers de la seva vida—, obligat a conquerir l'Àfrica, a ser el Monarca Universal, l'anomenat l'Encobert o Rata-penada i àdhuc el rei dels últims dies.⁴⁷

Davant de tot això no pot sorprendre tota la sèrie d'elogis que se li varen fer en el seu temps i que, en relació amb el concepte d'Espanya, Vicens Vives ja va mostrar en esmentar els punts de vista del cardenal Margarit, d'Andreu Alfonsello, del batle valencià Diego de Torres en relació amb els territoris patrimonials. Això sí, tampoc va oblidar-se de les posicions de Gómez Manrique, de Diego de Valera o

47. Tota la qüestió de llegendes baixmedievales sense córrer gaire pot trobar-se en historiadors del nostre país. Així, Eulàlia DURAN i Joan REQUESENS, *Profecia i poder al Renaixement. Texts profètics catalans favorables a Ferran el Catòlic*, València, Eliseu Climent, 1997. D'altra banda, també cal citar Alain MILHOU, *Colón y su mentalidad mesiánica en el ambiente franciscanista español*, Valladolid, Casa-Museo Colón, 1983. I, més actuals, tres obres. La primera, de José Luis CORRAL, «Fernando el Católico y la construcción historiográfica de un mito», *Aragón en la Edad Media*, núm. XXI (2009), p. 99-120. L'autor destaca els versos del poeta aragonès Pedro Marcuello, copiats d'una cobla que va oir a Terol el gener de 1482 (p. 109-110). La segona, de Carmen MORTE, «El reconocimiento de Fernando II de Aragón como monarca universal», a Carmen MORTE, J. Ángel SESMA i José F. MÉNDEZ DE JUAN (dir.), *Fernando II de Aragón...*, p. 21-27. I la tercera, d'Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, «El "Rey Católico" de las primeras guerras de Italia. Imagen de Fernando II de Aragón y V de Castilla entre la expectación profética y la tensión internacional (1493-1499)», *Medievalismo*, núm. 25 (2015), p. 197-232.

d'Íñigo de Mendoza. Tots a la vegada parlaven de Ferran II com el senyor emperador d'Espanya, la clau de les dues Hispànies —la Citerior i la Ulterior— o el personatge que «hauréis la monarquia de todas las Españas».⁴⁸ Unes frases que òbviamment expliquen per si mateixes les dures crítiques que el rei havia rebut dels historiadors catalans del segle XIX ja assenyalats.

Ara bé, de tots els adjectius descrits, potser que el del pragmatisme sigui el més real, sempre i quan les decisions convinguessin al monarca. Pragmàtic fou acceptar les capitulacions de Cervera de març de 1469 per a iniciar les accions que conduïen al matrimoni amb Isabel, princesa aleshores d'Astúries i hereva, per tant, d'Enric IV. Cal recordar que, segons aquelles, el futur marit semblava més un *condottiero* italià al servei de la seva esposa que un autèntic rei, tot i que fos consort. Però s'havia de pensar que Ferran era l'únic baró Trastàmara que quedava a Castella, malgrat que Isabel, com a dona, podia ser allí reina patrimonial. Per això, el seu pragmatisme no oblidava que, consumada la boda, la situació, bé que amb dificultats i discussions polítiques, podia resoldre's més a favor de Ferran. Qüestió que va succeir a la Concòrdia de Segòvia (15 de gener de 1475) i enmig de la Guerra Civil castellana entre Isabel i la seva neboda Joana, l'anomenada Beltraneja.

El pragmatisme també el va mostrar, tot i avançant la conquesta de l'emirat granadí acabada en gener de 1492 tal com volia Isabel, amb la recuperació de les terres catalanes de Rosselló i Cerdanya que la França de Lluís XI i Carles VIII volia mantenir com a pròpies. Ara, en 1493, Ferran II podia comptar amb tota l'ajuda castellana i el setembre de 1493 els comtats catalans passaren a mans de la monarquia, que després s'expandiria per terres d'Itàlia entre 1494-1495 i 1503 (conquesta de Nàpols). Els punts de vista catalanoaragonesos s'imposaven a la tradicional —des de feia un llarg segle— política castellana d'amistat amb França que havia creat Enric II, l'anomenat «de las Mercedes». S'imposaven amb l'acord total d'Isabel.

Pragmàtic va ser també Ferran II quan va acceptar el testament isabelí en octubre de 1504. Certament, la noblesa castellana —a excepció del duc d'Alba—, que qualificava el rei de vell *catalanote*, no el volia, però sí les ciutats. Malgrat tot, Ferran II no posà cap obstacle a aquell testament, ja que amb la legislació de *Las Partidas* —com s'ha dit— era impossible que Isabel pogués fer cap altra cosa. Només va nomenar-lo governador general en el supòsit que la nova parella reial —Joana «la Boja» i Felip de Flandes— no pogués governar. Ferran II va anar a Nàpols, cessà el Gran Capità de virrei i nomenà fidels seus com a substituïts, com fou el comte de Ribagorça. És a dir, assegurà el control del regne de Nàpols conquerit el 1503. En tot cas, si hi hagués problemes ja el cridarien els castellans,

48. Jaume VICENS VIVES, *Els Trastàmars (segle xv)*, 2a ed., Barcelona, Vicens-Vives, 1980, p. 234-238.

com així va succeir. I encara actuà de governador a la mort de Felip d'Habsburg en 1506 i després va recloure la seva filla Joana a Tordesillas. Més encara, amb el suport de Cisneros, aquest monarca *universal* es dedicà a la conquesta de places al nord d'Àfrica des de 1509 cap endavant. Abans ja n'hi havia precedents i Melilla va ser conquerida en 1497. La succeïren, en els primers anys del segle XVI, Mazalquivir (1505) i Vélez de la Gomera (1508). Després d'Orà (1509) varen caure Bugia (1509) i Trípoli (1510), places on s'havia dit als catalans que tindrien privilegis de comerç, sense descriure'ls aquí i que no varen ser totalment una realitat.

Ara, el de Ferran II, era un pragmatisme que no oblidava dues qüestions: la necessitat de subratllar el seu poder en cada regne, sense arribar a ser absolut, i la d'adequar-se a les distintes situacions dels seus territoris. La primera es pot trobar amb el pretès redreç, no el mateix en cada lloc. Però també en la creació de la Inquisició, que, fins i tot a Castella, es deu tant al rei com a la reina. Més encara, sense cap dubte, la introducció de la Inquisició a la Corona d'Aragó a la manera castellana, és a dir, amb el control dels reis i no del Pontificat o d'oficials propis de cada regne, neix del pensament i l'acció de Ferran II.⁴⁹ D'un rei que, ja morta Isabel, intenta portar el Sant Ofici a Nàpols. I la Inquisició, més enllà de qüestions religioses o econòmiques, oferia a la monarquia més poder, bé que darrerament H. Kamen discrepi del concepte de poder absolut en aquella època.⁵⁰

Pel que fa a l'adequació del rei a diverses solucions en llocs diferents, només s'ha de comparar la Sentència Arbitral de Guadalupe de 1486 a Catalunya i la Sentència de Celada de 1497 a l'Aragó. La primera, malgrat totes les interpretacions historiogràfiques ben diferents entre la de Vicens Vives⁵¹ i la d'Eva Serra,⁵² va aconseguir l'extinció dels mals usos senyorials i més o menys —segons les visions bibliogràfiques— una milloria al camp i en conjunt als pagesos, independentment de la reestructuració feudal de la noblesa camperola, que va persistir i molt. La segona va subratllar al camp les clàusules fortament senyorials i favorables a la

49. Sobre la Inquisició, no vull estendre'm gaire, ja que en aquest congrés hi ha una ponència. Sí que vull dir, això no obstant, que una anàlisi síntesi d'aquest tribunal en temps de Ferran II no pot oblidar el treball que resumeix totes les aportacions bibliogràfiques pròpies i alienes. J. Àngel SESMA, *Fernando II i la Inquisició: El establecimiento de los tribunales inquisitoriales en la Corona de Aragón (1479-1490)*, Madrid, Real Academia de la Historia, 2013.

50. Henry KAMEN, «Fernando el Católico, el absolutismo y la Inquisición», a Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, p. 15-27. Com pot comprendre el lector, prescindeixo de tota la bibliografia sobre la Inquisició.

51. Jaume VICENS VIVES, *Historia de los remensas en el siglo xv*, Barcelona, CSIC, 1944. I també Jaume VICENS VIVES, *El Gran Sindicato remensa (1488-1508)*, Madrid, CSIC, 1954.

52. Eva SERRA, «El règim feudal català abans i després de la Sentència arbitral de Guadalupe», *Recerques*, núm. 10 (1980), p. 17-32. I també Eva SERRA, *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII*, Barcelona, Crítica, 1988.

noblesa aragonesa. L'àrbitre de les dues sentències era el mateix: el rei. Però el camp de joc era molt diferent: una noblesa afeblida en el cas català, després de la guerra civil de 1462-1472 i els anys següents; una noblesa, l'aragonesa, cada cop més enfortida i amb dos braços en el regne d'Aragó: l'alt, quasi aristocràtic, i la baixa cavalleria i infançons que —els agradés o no— abans s'havien de sumar a l'alta noblesa que al camperolat, qüestions que arribaren a provocar les revoltes d'Ariza contra Guillén de Palafox i les de Monclús, les dues de finals de segle xv i principi del xvi.⁵³

Pragmàtica va ser també la seva política exterior sense renunciar als seus principis fonamentals ja heretats de la gran aliança occidental que pensà el seu pare, Joan II. És a dir, frenar sobretot la potència més forta de l'Europa occidental, França, i a més, controlar el món islàmic. Ampliaré una mica aquest tema. Entre 1479 i 1492, en els primers anys, Ferran II cercà l'estabilitat a l'Europa atlàntica i la mediterrània.

En la primera pactà amb Maximilià d'Habsburg, marit de Maria de Borgonya i filla aquesta darrera de Carles el Temerari que en 1477 havia perdut Borgonya a mans de Lluís XI de França. Pacta també amb l'Anglaterra dels Tudor en 1485, que reivindicaven de França els territoris de Guiena i Normandia. Va mantenir acords amb Francesc II, duc de Bretanya, que cercava la independència de França. I, no agradant-li, el seu pragmatisme va permetre reconèixer la dinastia Navarra de Caterina de Foix i Joan Albret, igual que s'apropà a Portugal mitjançant el matrimoni de la infanta Isabel amb l'hereu portuguès Alfons el 1490.

Quant a la qüestió de Navarra, vull fer un aclariment perquè crec —no sé si a Navarra s'han fet congressos enguany i penso que no— que cal explicar-la. Navarra va ser un problema des de molts anys abans de néixer Ferran II. Cal recordar el conflicte entre el príncep de Viana amb el suport dels beaumontesos i part de Castella i el rei Joan II de la Corona d'Aragó i el suport dels agramontesos. Tant fou així que, mort el príncep de Viana, Joan II deixà com a hereva la seva filla Elionor, que es va casar amb Gastó IV de Foix, Bigorra i Bearn. Així, Navarra s'abocava cap a terres franceses. Després, l'hereu d'aquest matrimoni, Gastó V de Foix, es casà amb Magdalena, germana de Lluís XI de França, mentre que el germà de Gastó V, Joan de Foix, s'esposà amb Maria d'Orleans, bo i creant-se una línia col·lateral de la qual provindria Germana de Foix, la futura segona esposa de Ferran II. Pitjor encara: els fills de Gastó V i Magdalena varen ser Francesc Febus, mort el 1483, i Caterina, reina de Navarra i sobirana de Foix, Bigorra i Bearn. Aquesta darrera va unir-se amb Joan d'Albret, els darrers reis de Navarra que varen ser descol·locats per Ferran II en 1512. I aquí ve la pregunta: Per què Ferran II va passar Navarra a Castella ja en 1515?

53. Guillermo REDONDO VEINTEMILLAS, «Fernando II y el régimen señorial en Aragón: la sentencia de Celada (1497)», *Estudios*, núm. 79 (1979), p. 231-276.

De fet, Ferran II, en casar-se amb Isabel de Castella, girà cap als beaumontesos, no els agramontesos del seu pare Joan II. Va ser tot això una concessió de Ferran II a Castella des del moment del matrimoni amb Isabel? Fou aquella una peça donada a Castella perquè la política exterior pertanyia tota ella a la Corona d'Aragó? No fa ni un mes Michele Testoni, que després citaré, va dir en una exposició del seu treball a Salamanca que la política exterior del Rei Catòlic es balancejava entre Castella i la Corona d'Aragó. El vaig contradir i en tot cas vaig dir-li que el tema de Navarra podia ser un pagament aragonès pels serveis castellans: més d'un 25 % dels seus diners, com afirma Ladero Quesada, es varen donar a aquesta política exterior sempre dirigida per Ferran II de la Corona d'Aragó, la qual també va contribuir en diners —i no pocs— segons ha afirmat en aquest congrés Antoni Furió. D'altra banda, cal pensar que una Navarra amb els territoris de Foix, Bigorra i Bearn es convertia en un passadís militar per a les tropes franceses, qüestió que obligà el Rei Catòlic a acabar amb aquest perill.

Pel que fa a l'Europa mediterrània, va mantenir la Pau de Lodi de 1454 que estabilitzà Itàlia: amb una Florència dels Mèdici a prop de Ferran II; amb un Milà inamovible malgrat les desavinences entre l'hereu legítim Joan Galeàs i el seu oncle i regent Lluís el Moro; amb uns Estats Pontificis perillosíssims per l'ambició política dels seus papes, i amb un Nàpols conquerit per Alfons el Magnànim i mantingut en l'òrbita de la Corona d'Aragó pel fill natural, però legítim: Ferran I. Gènova comptava poc i es dedicà a les finances i Venècia semblava aïllada i pitjor atacada en la seva terra ferma, a la vegada que els turcs en 1480 posaren la seva bandera a Òtranto (Nàpols). Ferran II va rebutjar aquesta acció islàmica mentre Granada queia el 1492 en el món cristià.

Entre 1493 i 1504, s'activà la política del rei mitjançant pactes i conflictes bèl·lics i el pragmatisme va ser superior. Ferran II ja s'adonava que els pactes de Carles VIII amb Anglaterra (Etaples-sur-mer) i amb Maximilià d'Habsburg (Senlis), tots dos a principi dels noranta, no mantenien viva l'aliança occidental. Menys encara el matrimoni de Carles VIII amb la duquessa Anna de Bretanya, incorporant el ducat a la Corona francesa. Ferran II va acceptar, això no obstant, el Tractat de Barcelona, pel qual, en setembre de 1493, recuperava Rosselló i Cerdanya. Certament, el Tractat de Barcelona signà l'amistat amb Carles VIII, però reconeixia que cap de les dues corones podia anar contra el papa, un article del text bàsic per al futur. Perquè a la mort (gener de 1494) de Ferran I de Nàpols, Carles VIII, lliure de tota aliança que el lligués, va envair en poc de temps Nàpols. Però el pragmatisme de Ferran II feu que el rei no s'alterés. Començà a donar passos per revitalitzar aquella frustrada aliança d'anys enrere. Ara seria utilitzant, quan pogués, matrimonis dinàstics. I esperà que el nou papa des de 1492, Alexandre VI Borja, el cri-dés. Al cap i a la fi, Nàpols era un regne infeudat al pontificat i el papa valencià no podia permetre que els francesos imposaren la seva llei i fins i tot que celebraren

alegremment més d'una revolta que es va produir a Òstia, ciutat port dels Estats Pontificis. I aviat Alexandre VI demanà l'ajut de Ferran II a la vegada que nomenà rei napolità Alfons II, fill de Ferran I. Mitja Itàlia entrà en conflicte perquè soldats i cavalleria lleugera es desplaçaren de Sicília a Apúlia i Calàbria comandats pel Gran Capità.⁵⁴

Ara bé, Alexandre VI demanava molt per als seus fills naturals. El primogènit ja era duc de Gandia, però Cèsar Borja, temps enrere cardenal, va passar a ser laic i volia un bon matrimoni i favors dels Reis Catòlics, títol que va crear Alexandre VI per a Isabel i Ferran. Malgrat tot, la negativa d'aquests a més cessions a Cèsar Borja tensà la corda entre els dos àrbitres de la política italiana.⁵⁵ Mort Ferran II el 1496 —que era fill del cessat Alfons II en 1495—, Alexandre VI nomenà hereu de Nàpols el seu oncle Frederic III i deixà estupefactes Carles VIII i Ferran II, ja que tots dos ambicionaven aquest regne. La resposta va ser una treva entre ambdós, treva que vingué molt bé a Ferran II. Al cap i a la fi, sobre el 1497, al Rei Catòlic se li començà a trencar el joc que havia fet arran de la invasió francesa a Nàpols. Ferran II havia aconseguit casar dos fills seus —Joan i Joana— amb els fills de Maximilià d'Habsburg —Margarida i Felip— entre la tardor de 1496 i la primavera de 1497. A més, el rei, per a temps després, havia pactat el matrimoni de la seva filla Caterina d'Aragó amb el príncep de Gal·les, Artur, amb la qual cosa Anglaterra entrava en la seva línia. Tant com Portugal, on la vídua Isabel, a finals de 1496, es casà amb el rei Manuel l'Afortunat.

Però tot es va esfondrar. En 1497 moria el príncep Joan, i Margarida va avortar. En 1498 moria de part la segona en herència, Isabel, i el seu fill Miquel ho feia en 1500. L'herència ja passaria a Joana i Felip el Bell. Ferran II suportà millor el problema que la seva esposa Isabel. Però el problema era, a més, molt fort. Des de 1499, una revolta dels mudèjars a El Albaicín s'estengué per totes Las Alpujarras i serralada de Ronda, inutilitzant l'exèrcit hispànic entre 1499 i 1502. D'això va aprofitar-se'n el nou rei francès des de 1498, Lluís XII. Amb el sí passiu d'Alexandre VI, que obtenia per a Cèsar Borja el títol de duc de Valence i que es casaria amb Carlota Albret, Lluís XII va envair Milà i n'expulsà Lluís el Moro. Va imposar el Tractat de Granada de 1500,⁵⁶ pel qual es dividia el regne de Nàpols —ja

54. Carlos HERNANDO, «El Gran Capitán y los inicios del virreinato de Nápoles. Nobleza y Estado en la expansión europea de la monarquía bajo los Reyes Católicos», a *El Tratado de Tordesillas y su época*, vol. III, Madrid, Junta de Castilla y León, 1995, p. 1817-1854.

55. José María CRUSELLES, «Relaciones entre el rey Fernando y la familia Borja en el marco de la política italiana», a Antonio-Miguel BERNAL (dir.), *Modernidad de España, apertura europea e integración atlántica: Conmemoración del V Centenario de la muerte de Fernando el Católico*, Madrid, Marcial Pons, 2017, p. 187-197. L'autor, en el nostre congrés, també ha escrit una ponència sobre «Las relaciones eclesiásticas y diplomáticas entre los Borja y Fernando II».

56. Michele TESTONI, «El tratado de Granada: relaciones internacionales al inicio de la edad moderna», a Antonio-Miguel BERNAL (dir.), *Modernidad de España...*, p. 149-185.

mort Frederic III— corresponent-li al monarca francès el títol de rei i els millors territoris de Nàpols inclosa la capital. Ferran II només seria duc d'Apúlia i Calàbria, sense arribar a un acord amb les regions de la Basilicata i la Capitanata. L'autor italià ja citat va mostrar aquest tractat com una prova de la *realpolitik* de Ferran II, que sempre va saber adaptar-se a les circumstàncies de cada moment i treure'n profit.

Però Ferran II esperà. El seu pragmatisme arribà fins a jugar amb el seu gendre, que havia vingut de Flandes el 1502 amb la filla i varen ser acceptats com a hereus en Corts castellanques i de la Corona d'Aragó. Felip el Bell pactà amb Lluís XII el primer Tractat de Blois —primavera de 1503— pel qual Clàudia, filla del rei francès, es casaria amb Carles de Gant i els dos, quan fossin grans, serien reis de Nàpols. Ferran II ho sabia i callà. Ja li anava bé que Lluís XII pensés que estava acovardit. No era així. Acabades les revoltes islàmiques, el Gran Capità, en diverses batalles, va vèncer els francesos i es va fer amb el control de la ciutat de Nàpols (desembre de 1503). Les portes del cel s'obrien per al rei Ferran quan deu mesos després l'infern de la mort d'Isabel posaria al rei Ferran II en la pitjor etapa de la seva vida i regnat, ja analitzada per Enrico Valseriati. Sí que diré que Ferran II ho va superar amb escreix, tant que tot és sempre discutible, però segurament ell va ser el model del nou príncep de Maquiavel, com es desprèn d'algunes citacions de l'escriptor florentí.⁵⁷

Finalment, no és fàcil valorar Ferran II a partir de manifestacions en diverses cartes i testaments, que posen en relleu els canvis del sobirà davant de moments cronològics de vegades contraposats. Són tants que la millor decisió de l'historiador és no valorar-los en si mateixos, sinó en la cruïlla dels temps diversos que gairebé obliguen el personatge a pensar de distinta manera. En poso tres exemples en funció de l'actitud del rei de cara a la unitat dinàstica, o no, del cas d'Espanya. És el primer el testament de Ferran del 12 de juliol de 1475, quan encara no era rei de la Corona d'Aragó i es trobava en plena Guerra Civil castellana. Donat el fet que del matrimoni amb la reina Isabel ja tenia una filla, Isabel, i pensant que podia morir en el conflicte, en el testament nomenà la filla hereva de tots els seus territoris, inclosos els de la Corona d'Aragó, i demanà al seu pare, Joan II, que confirmés tal herència malgrat la pretesa llei sàlica, que mai ho va ser d'una manera absoluta a la Corona d'Aragó. Com diu Ferran, «quíerolo y ordénolo assy por el gran provecho que de los dichos reynos resulta y se sigue de ser assy unidos con estos de Castilla y León, que sea un príncipe, rey, señor y governador de todos ellos».⁵⁸ Sembla ser

57. Antonio GARGANO, «La imagen de Fernando el Católico en el pensamiento histórico y político de Maquiavelo y Guicciardini»; Filip KUBIACZYK, «Entre guerra y diplomacia. Fernando el Católico y la política exterior de España de 1492 a 1516». Tots dos articles són a Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, p. 83-104 i 375-382. Vegeu també Manuel RODRÍGUEZ FUSTER, «La visión de Fernando el Católico en el Príncipe», *Ab Initio*, núm. 4 (2011), p. 37-47.

58. Jaume VICENS VIVES, *Historia crítica...*, p. 417.

que en aquests moments, després de la Concòrdia de Segòvia i del prestigi de Ferran ja començada la Guerra Civil castellana que gairebé va donar-li autènticament el mateix poder reial a Castella que el que tenia Isabel, els dos reis s'havien enamorat de la unió, tal com el jurista aragonès Alfonso de la Cavalleria plantejava al rei Joan II.⁵⁹

Un segon cas es troba en la seva boda amb Germana de Foix i en les conseqüències que podia aportar.⁶⁰ El 9 de març de 1509, el rei, en una carta al virrei de Sardenya, diu: «Del preñado de la serenissima Reyna, nuestra muy cara y muy amada muger, somos ciertos que vos entre los otros y todo esse reyno havreis recebido el plazer que es razon speramos en Dios segun el buen camino que fasta qui ha llevado, suscederá en bien lo que sea servicio de Dios y consuelo de todos nuestros Reynos».⁶¹ No cal esforçar-se gaire per a interpretar aquest escrit. Ferran II ja no és rei de Castella. Anys enrere hagué d'anar-se'n pel rebuig de la noblesa. Després tornà com a governador, perquè va morir Felip de Flandes i va tancar a Tordesillas la seva pròpia filla Joana, com ja s'ha dit. En tot cas, els hereus de tot serien el fills d'aquesta, el primogènit Carles o el segon germà, Ferran. Ho serien de Castella, bé que si Germana tenia un fill amb Ferran II aquest seria, sens dubte, «el consuelo de todos nuestros reynos». És a dir, la Corona d'Aragó i els territoris italians: Sardenya, Sicília i Nàpols. No parlava Ferran II d'una separació definitiva de Castella, de la filla Joana i dels seus nets castellans i flamencs? El nen va néixer, Joan, però va morir un dia més tard. I encara s'intentà que Germana tornés a quedar embarassada.

Fracassades aquestes possibilitats, el rei no tingué més remei que girar la vista als seus nets: els fills de Joana —Carles, el primer. Però aquests —via Felip de Flandes— eren també nets de l'emperador Maximilià d'Habsburg. Ara, de cara a l'exterior, de cara al seu suport que Ferran II necessitava enfront de França cercant la pau en els conflictes italians, el rei havia d'escriure d'una manera molt diferent, com es veu en carta del primer de gener de 1514 dirigida al seu secretari, Pedro de

59. Jaume VICENS VIVES, *Historia crítica...*, p. 393.

60. D'aquestes conseqüències filials —òbviament— ja en parlà en una carta Pere Màrtir d'Anglaterra quan es va produir la boda entre Ferran II i Germana de Foix, neboda carnal del rei de França. Parlà, a més, de la por que va tenir Felip de Flandes d'aquesta possibilitat. Al cap i a la fi, «puede suceder que el suegro procee de ella prole masculina, en cuyo caso, aunque no perdiera los reinos de Castilla por parte de la esposa, si viviere, tendría que renunciar a las esperanzas sobre el reino de Aragón y de Nápoles, que se desglosarian de esta masa de reinos, conforme a las Instituciones aragonesas, si el rey tuviera un hijo varón» (Pere MÀRTIR D'ANGLERIA, *Epistolario*, estudi i traducció de José López de Toro, Madrid, Imprenta Góngora, 1955, carta 298 del 25 de febrer de 1506, p. 126).

61. Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Reial Cancelleria, registre 3575, f. 273r-v. Citat per Ernest BELENGUER, «Les reines de la Corona d'Aragó i el cas paradigmàtic d'Isabel la Catòlica i Germana de Foix», a Ernest BELENGUER i Felip GARÍN (ed.), *La Corona d'Aragó. Segles XII- XVIII*, València, Generalitat Valenciana, 2006, p. 181, nota 91.

Quintana, enviat a la cort de Maximilià: «Una sola cosa havéys de responder que ha más de setecientos años que nunca la corona d'España estuvo tan acrecentada ni tan grande como agora, assí en poniente como en Levante, y todo después de Dios por mi obra y trabajo». ⁶² Però, de quina Espanya parlem? Si són més de set-cents anys s'està referint Ferran II a l'època visigòtica de la Hispània romana? La resposta ha de ser afirmativa, volent fer veure a l'emperador Maximilià la major força d'una Espanya que provenia de l'Imperi romà.

Evidentment, al rei Ferran II, mort el seu darrer fill el 1509, se li acabaven altres cartes i ara jugava amb l'amplitud dels territoris que governava. Encara batallaria entre Carles de Gant, desconegut per ell, però que li recordava el seu gendre Felip de Flandes, i Ferran nascut a Alcalá de Henares el 1503 i més a prop de Ferran II fins i tot pel nom, el coneixement que tenia per haver-lo vist, i àdhuc per costums més semblants que els flamencs del primogènit. Això no obstant, Ferran II, només quaranta-vuit hores abans de morir, va testar a favor de Carles. No podia fer res més, ell que al final de la seva vida semblava tornar a la unitat dels seus inicis, ell que, en paraules de Maquiavel, «ha tramado y ejecutado grandes cosas, que han tenido a sus súbditos maravillados, absortos y pendientes de su resolución». ⁶³ Realment varen ser bones les seves accions? Maquiavel, malgrat aquestes frases, no ho afirma totalment. Ho són a la vista de la historiografia d'avui?

Independentment de la resposta a aquesta pregunta, sí que vull afegir-hi que no tots els estudis sobre Ferran II són polítics i socials i de relacions exteriors. Se'n troben d'altres que són artístics, literaris i culturals. José Antonio Maravall fa anys, des de 1956, ja va citar-ne alguns en relació amb les lectures personals de Ferran II. Però més recentment, tot i que també fa temps, s'ha parlat de la política cultural d'Aragó durant Ferran II. ⁶⁴ D'ara mateix, per exemple, són altres treballs sobre la literatura. ⁶⁵ A títols més generals com el de Joaquín Yarza, ⁶⁶ cal afegir-hi aquell que estudia la imatge del rei Ferran en la seva mateixa època i, després d'aquesta, sobretot al llarg dels segles XVI i XVII, i òbviament en pintures, escultures i tot tipus d'imatges. L'autora assenyalava que el rei és més tractat i conegut en aquests segles

62. José M. DOUSSINAGUE, *El testamento político...*, doc. 7, p. 212.

63. Nicolás MAQUIAVELO, *El Príncipe*, Madrid, Istmo, 2000, p. 143.

64. José NAVARRO LATORRE, «La política cultural de Aragón en la época de Fernando II», *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, núm. 39-40 (1981), p. 153-150.

65. Nicasio SALVADOR MIGUEL, «Fernando el Católico y la literatura de su época», a Carmen MORTE, J. Ángel SESMA i José F. MÉNDEZ DE JUAN (dir.), *Fernando II de Aragón...*, p. 81-101; Luis SÁNCHEZ LAILLA, «La imagen de Fernando el Católico en las letras barrocas: de Lope de Vega a Baltasar Gracián», a Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, p. 201-235.

66. Joaquín YARZA, «La política artística de Fernando el Católico», a Ernest BELENGUER (coord.), *De la unión de coronas al Imperio de Carlos V*, vol. III, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2001, p. 15-29.

que no en els posteriors, una afirmació que quadra amb les cròniques i els escrits bibliogràfics ja analitzats.⁶⁷I és clar, sense menysprear els estudis sobre emblemes⁶⁸ i armes i divises del rei,⁶⁹ la part artística domina tota la resta. Al cap i a la fi, el rei Ferran II va ser tan conegut i valorat que en els frescos dirigits per Rafael i el seu equip artístic —sobretot per Giulio Romano—, pintats en una estança vaticana, un dels protagonistes, a més de Carlemany i altres figures històriques d'indubtable magnitud, va ser el Rei Catòlic.

67. Carmen MORTE, «La imagen de Fernando el Católico en el arte: el tiempo vivido y el tiempo recreado (1452-1700)», a Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, p. 279-374.

68. Sagrario LÓPEZ, «Fernando el Católico en la emblemática y en el pensamiento político del siglo XVII», a Aurora EGIDO i José E. LAPLANA (ed.), *La imagen de Fernando el Católico...*, p. 235-278.

69. Faustino MENÉNDEZ PIDAL, «Armas y divisas del Rey Don Fernando», a Carmen MORTE, J. Ángel SESMA i José F. MÉNDEZ DE JUAN (dir.), *Fernando II de Aragón...*, p. 35-47.